

Janusz Danieluk

Majątki instrukcyjne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego: stan badań oraz postulaty badawcze

Rocznik Lituanistyczny 3, 239-257

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Janusz Danieluk

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Majątki instrukcyjne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego: stan badań oraz postulaty badawcze

Zarys treści

Majątki instrukcyjne stanowiły szczególny rodzaj własności ziemskiej. Pierwotnie należały do skarbu państwa lub zostały skonfiskowane uczestnikom powstania styczniowego. Były one odsprzedawane na podstawie Instrukcji z 23 lipca 1865 r. osobom pochodzenia rosyjskiego, jako zachęta do stałego osiedlania się w zachodnich guberniach Cesarstwa. Majątki instrukcyjne stanowiły przedmiot zainteresowania historyków polskich, rosyjskich, białoruskich i litewskich, zajmujących się polityką narodowościową władz carskich na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XIX w. Celem artykułu jest przedstawienie aktualnego stanu badań nad majątkami instrukcyjnymi oraz postawienie nowych hipotez badawczych.

Abstract

So-called ‘instruction estates’ were a special type of landed property. Originally, they belonged to the State Treasury or were confiscated from participants in the January Uprising of 1863–1864. They were sold out under the ‘Instruction of 23 July 1865’ to persons of Russian origin as an incentive for them to permanently settle in the Western Gubernias. ‘Instruction estates’ have attracted the interest of Polish, Russian, Belarusian, and Lithuanian historians specializing in the ethnic policy of the tsarist authorities in the territory of the former Grand Duchy of Lithuania in the second half of the nineteenth century. The article’s purpose is to show the present state of research into ‘instruction estates’ and put forward new research hypotheses.

Słowa kluczowe: własność ziemska, majątki instrukcyjne, powstanie styczniowe, konfiskaty majątkowe, osadnictwo rosyjskie

Keywords: real property, instruction estates, 1863 Uprising, confiscations of estates, Russian settlement

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie aktualnego stanu badań nad majątkami ziemskimi sprzedawanymi przez władze zaborcze na podstawie Instrukcji z 23 lipca 1865 r. na terytorium tzw. guberni zachodnich Cesarstwa

Rosyjskiego¹, które wcześniej albo należały do skarbu państwa, albo zostały skonfiskowane uczestnikom powstania styczniowego. W artykule omówione zostaną najważniejsze publikacje poruszające ten problem. Oprócz prezentacji dotychczasowych wyników badań przedstawione zostaną hipotezy badawcze, które mają szansę na weryfikację na podstawie źródeł notarialnych, hipotecznych, skarbowych i sądowych.

Majątki instrukcyjne były szczególnym rodzajem własności, która wykształciła się na terytorium zachodnich guberni w wyniku wdrożenia przez Ministerstwo Dóbr Państwowych Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe osiedlić w tych guberniach, która weszła w życie 23 lipca/5 sierpnia 1865 r.² Instrukcja była nowym instrumentem polityki caratu w zakresie kształtowania stosunków własnościowych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Majątki przechodzące na tej podstawie w ręce rosyjskich właścicieli były określane w dokumentacji urzędowej oraz w literaturze przedmiotu jako „majątki instrukcyjne”. Większość nieruchomości wytypowanych przez władze ministerialne do sprzedaży na mocy tejże Instrukcji należała do skarbu państwa. Ponadto na tej podstawie sprzedawano również niektóre dobra ziemskie skonfiskowane uczestnikom powstania styczniowego. Majątki instrukcyjne mogły nabywać osoby rosyjskiego pochodzenia³, należące do dwóch kategorii.

¹ W skład tzw. западных губернии wchodziło 9 guberni: wileńska, kowieńska, grodzieńska, mińska, mohylewska, witebska, kijowska, wołyńska, podolska, wszystkie wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzed 1569 r.

² *Инструкция о порядке продажи казенных земель в западных губерниях лицам русского происхождения, служащим в томъ край или желающим водвориться на постоянное жительство, в: Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном Край, Вильна 1886, s. 32–38.*

³ Zagadnienie „osób rosyjskiego pochodzenia” (лица русского происхождения) było pojęciem nastroczającym dużo wątpliwości w interpretacji nie tylko zapisów Instrukcji, ale również innych postanowień prawnych (np. z 10 XII 1865). Problematiczna była m.in. sprzedaż majątków Rosjanom ożenionym z Polkami, co wiązało się z możliwością późniejszego odziedziczenia mienia przez katolików. Dopiero postanowienie Komitetu Ministrów z 14 VI 1868 r. zezwoliło na nabycie nieruchomości ziemskich w guberniach zachodnich Rosjanom ożenionym z Polkami (chodziło o prawosławnych ożenionych z katoliczkami). Dodatkowym problemem okazała się kwestia łączenia wyznania z narodowością. Komitet Ministrów ustalił, że zakaz sprzedaży majątków ma dotyczyć wyłącznie polskiego ziemiaństwa. Nie obowiązywał natomiast chłopów wyznania katolickiego, którym na mocy postanowienia Komitetu Ministrów z 14 VI 1868 r. zezwolono nabywać niewielkie działki ziemskie. Jednak w latach 80. XIX w. administracja rosyjska ograniczyła chłopom-katolikom możliwość nabywania ziemi, gdyż obawiała się nadmiernego wzbogacenia zdegradowanej drobnej szlachty, wrogo usposobionej wobec zaborcy. Oprócz osób rosyjskiego pochodzenia wyznania prawosławnego zezwolono na zakup ziemi również luteranom; W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej*, „Miesięcznik Statystyczny” 5, 1922, z. 11–12 (odb.), s. 40–42; *Сборник правительственных распоряжений...*, s. 34; W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998, s. 91–92.

Do pierwszej zaliczono urzędników cywilnych i wojskowych pełniących służbę państwową w zachodnich guberniach Cesarstwa i szczególnie zasłużonych podczas tłumienia powstania. Mogli oni kupić od państwa majątki za sumę wynoszącą 10-krotność ich rocznego dochodu, powiększoną o 10%. Sumę tę mogli oni spłacać ratami w ciągu 20 lat. Do drugiej kategorii nabywców należały osoby rosyjskiego pochodzenia wyrażające chęć osiedlenia się w zachodnich guberniach. Musiały one zapłacić 1/5 wartości nieruchomości w momencie zawarcia transakcji, a resztę spłacali przez 37 lat w postaci rocznych rat wynoszących 6% pozostałej do spłacenia sumy. Majątki instrukcyjne były szczególną formą ograniczonej własności, ponieważ nie można było ich zbyć bez zgody Ministerstwa Dóbr Państwowych, a także zastawiać, wydzierżawiać czy przekazywać w spadku Polakom i Żydom. Władze carskie mogły również – w przypadku niespełnienia zapisów Instrukcji – pozbawić właściciela zakupionej nieruchomości. Utworzenie takich majątków w zachodnich guberniach Cesarstwa miało na celu zachęcenie rosyjskich urzędników, wojskowych i ziemian do stałego osiedlenia się tam. W dalekosiężnych planach administracja przewidywała zdominowanie przez nowo utworzoną rosyjską elitę ziemską lokalnych urzędów ziemskich i sądownictwa.

Problematyka majątków instrukcyjnych była poruszana w polskiej literaturze jeszcze w okresie zaborów. Stanisław Krzeмиński – historyk, publicysta, członek Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym⁴ – opublikował w 1892 r. we Lwowie, nakładem „*Ekonomisty Polskiego*”, pracę *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*⁵. Oprócz przekrojowego omówienia wielu aspektów polityki represyjnej władz carskich wobec Polaków w okresie popowstaniowym wspominał on również, choć w sposób lakoniczny, o Instrukcji z 23 lipca 1865 r. Zwrócił uwagę na fakt, że ten specyficzny akt prawny stawiał w uprzywilejowanej pozycji urzędników rosyjskich, dając im możliwość nabywania za bezcen oraz dzierżawienia skonfiskowanych majątków i nieruchomości miejskich na terenie dziewięciu zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego⁶.

W pracach naukowych powstałych w okresie dwudziestolecia międzywojennego dotyczących powstania styczniowego i polityki Rosji carskiej wobec ludności polskiej w drugiej połowie XIX w. problem majątków instrukcyjnych nie był zagadnieniem, któremu historycy poświęcali szczególną uwagę. Instrukcję z 1865 r. i jej zastosowanie w polityce zaborcy omawiano w szerszym kontekście, odnosząc się do konfiskat majątkowych i innych represji carskich skierowanych przeciwko polskiemu ziemiaństwu⁷.

⁴ K. Górski, *Stanisław Krzeмиński*, w: PSB, t. 15, Wrocław 1970, s. 522–524.

⁵ S. Krzeмиński, *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*, Lwów 1892.

⁶ *Ibidem*, s. 200.

⁷ E. Maliszewski, *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918; M. Szymielewicz, *Borcie i włość Borciańska*, „*Ziemia Lidzka. Miesięcznik Krajoznawczo-Regionalny*” 4, 1939, nr 6, s. 161–169; J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*,

Najbardziej wartościową publikacją z tego okresu była praca pracownika Wydziału Statystycznego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich – Wacława Schmidta. Dotyczyła ona polityki władz carskich wobec polskiego ziemiaństwa w okresie od 1793 do 1875 r.⁸ Książka ta składa się z dwóch części: opisowej i statystycznej. Część opisowa jest poświęcona przekrojowej analizie najważniejszych aktów prawnych dotyczących polskich ziemian w trzech guberniach zachodnich: grodzieńskiej, wileńskiej i mińskiej. Schmidt przeanalizował najważniejsze regulacje prawne i administracyjne, które miały wpływ na stosunki własnościowe w Kraju Północno-Zachodnim, m.in. Postanowienie z 5 marca 1864 r. o ulgach przy zakupie majątków przez osoby rosyjskiego pochodzenia, Postanowienie z 10 grudnia 1865 r. zakazujące nabywania majątków ziemskich w zachodnich guberniach przez osoby polskiego pochodzenia oraz Instrukcję z 23 lipca 1865 r. Bazę źródłową, na której się opierał, stanowiły archiwalia pozostawione po generał-gubernatorach wileńskich, dokumentacja skarbowa (wytworzona przez Izbę Skarbową w Wilnie), inwentarze majątków skarbowych i prywatnych przechowywane w zasobie wileńskiego Archiwum Akt Dawnych. Przy omawianiu genezy Instrukcji autor opierał się głównie na korespondencji urzędowej prowadzonej między generał-gubernatorami Kraju Północno-Zachodniego: Władimirem Nazimowem, Michałem Murawiewem, Konstantinem Kaufmanem a Ministerstwem Dóbr Państwowych, jak również na raportach przesłanych do kancelarii generał-gubernatora przez gubernialne komisje ds. włościańskich, komisje lustracyjne, naczelników gubernialnych i powiatowych. Szczególnie cennym materiałem źródłowym były akta Komisji Tymczasowej utworzonej po 1863 r., koordynującej rosyjskie osadnictwo w zachodnich guberniach. W drugiej części publikacji – o charakterze statystycznym – Schmidt przedstawił tabelaryczne zestawienia obrazujące m.in. powierzchnię skonfiskowanych lub zasekwestrowanych majątków, które zostały przejęte przez państwo, oraz nadania ziemskie dla ludności rosyjskiej w celu zachęcenia do stałego osiedlenia się w Kraju Północno-Zachodnim. W kolejnych tabelach wymienił wszystkie majątki instrukcyjne w trzech guberniach: grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej, podając ich nazwę, nazwisko pierwszego nabywcy, powierzchnię oraz wartości. Dane o majątkach instrukcyjnych uzupełniały zestawienia dotyczące liczby sprzedanych przez władze gubernialne majątków w okresie 1866–1873. Mankamentem pracy jest brak podania bazy źródłowej. Ponadto zamieszczone w publikacji wykazy majątków instrukcyjnych nie obejmują wszystkich nieruchomości ziemskich, które zostały wytypowane do sprzedaży na podstawie omawianej Instrukcji. Braki te udało się uzupełnić na podstawie przeprowadzonej kwerendy archiwalnej obejmującej trzy powiaty

Warszawa 1929; H. Mościcki, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924; F. Rawita Gawroński, *Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po 1831 i 1863 roku*, Kraków–Warszawa–Lublin 1917.

⁸ W. Schmidt, *op. cit.*, s. 1–104.

położone w guberni grodzieńskiej: białostocki, bielski i sokólski⁹. Oznacza to, że prezentowane zestawienie nie jest niestety enumeratywne, choć z powodzeniem może służyć jako podstawa do obliczeń o charakterze statystyczno-geograficznym.

Spośród publikacji z okresu międzywojennego dużo uwagi majątkom instrukcyjnym poświęcił Adolf Suligowski¹⁰ w pracy *Bezprawie i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, wydanej w Warszawie w 1928 r. Przeprowadził w niej analizę wybranych artykułów Instrukcji. Omówił m.in. reguły nabywania tego typu własności przez ludność rosyjską. Zwrócił uwagę na fakt, że majątki zakupywane na podstawie Instrukcji nie stanowiły pełnej własności ich nabywców, ponieważ obrót tymi nieruchomościami podlegał kontroli władz ministerialnych i gubernialnych. Ponadto nie mogły być sprzedawane ludności polskiej wyznania katolickiego¹¹.

Interesującą jest również publikacja Józefa Kaczkowskiego¹² – poświęcona konfiskatom majątków ziemskich po kolejnych powstaniach narodowych w zaborze rosyjskim¹³. W swoich badaniach autor wykorzystał m.in. sprawozdania statystyczne Ministerstwa Dóbr Państwowych, na podstawie których ustalił liczbę i powierzchnię majątków instrukcyjnych w dziewięciu guberniach zachodnich¹⁴.

Majątki instrukcyjne były również przedmiotem zainteresowań środowiska prawniczego oraz naukowców zajmujących się historią prawa. W niepodległym państwie polskim wyłaniał się bowiem problem dalszego obowiązywania Instrukcji z 1865 r. oraz pozostałych ukazów carskich. Na łamach fachowych periodyków prawnych zastanawiano się nad tym, czy ustawodawstwo carskie powinno

⁹ W aktach notarialnych zespołu Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie odnaleziono również transakcje kupna-sprzedaży majątków: Sobiesk (Sobieszczaki) i Tylwica (w powiecie białostockim) oraz Siekluki („uczastek instrukcyjny” w powiecie bielskim), które przeprowadzono na podstawie wybranych artykułów Instrukcji; Archiwum Państwowe w Białymstoku, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 128, k. 80–83, 115; *ibidem*, sygn. 130, k. 316–323; *ibidem*, sygn. 159, k. 73–76; *ibidem*, sygn. 169, k. 1–56; *ibidem*, sygn. 202, k. 124–125; *ibidem*, sygn. 203, k. 498–509; *ibidem*, sygn. 223, k. 440–444; *ibidem*, sygn. 263, k. 228–231.

¹⁰ Adolf Suligowski (1849–1932) – prawnik, ekonomista, działacz samorządowy, publicysta prawniczy, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Specjalizował się w zakresie prawa samorządu terytorialnego. W 1919 r. został posłem do Sejmu Ustawodawczego. Autor wielu artykułów i rozpraw naukowych m.in.: *Instytucje ziemskie w państwie rosyjskim* (1905), *Bibliografia prawnicza polska w XIX i XX wieku* (1911), *Projekt przyszłego Samorządu Miejskiego* (1911); A. Pol, Suligowski Adolf, w: PSB, t. 45, Kraków 2007–2008, s. 427–431.

¹¹ A. Suligowski, *Bezprawie i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928, s. 18–26.

¹² Józef Kaczkowski (1892–1954) – pedagog, działacz polityczny, pisarz, absolwent Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, organizator Polskiej Macierzy Szkolnej w Królestwie Polskim, członek Polskiej Organizacji Wojskowej. W okresie międzywojennym związany z BBWR. Autor wielu publikacji o tematyce prawnohistorycznej, m.in.: *Historia wydawnictwa Zbioru przepisów Administracyjnych i Donacyi w Królestwie Polskim* (1917), *Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskim*; Z. Dłużewska-Kańska, Kaczkowski Józef Piotr (1876–1940), w: PSB, t. 11, Wrocław 1964–1965, s. 373–374.

¹³ J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich po 1831 i 1863 roku*, Warszawa 1918.

¹⁴ *Ibidem*, s. 283–284.

obowiązywać w odrodzonym państwie polskim. Problem ten dotyczył szczególnie osób, które nabyły w dobrej wierze prawa własności do majątków instrukcyjnych od ich pierwszych właścicieli¹⁵.

Tematyce popowstaniowych konfiskat majątkowych swoje prace poświęcali również historycy po 1945 r. W ówczesnej literaturze naukowej zagadnienie ukaazywano zgodnie z oficjalnie obowiązującą doktryną materializmu historycznego, która podkreślała uciemiężenie włościan przez administrację carską i polskie ziemiaństwo¹⁶. Historycy zajmujący się dziejami Królestwa Polskiego i tzw. Kresów Wschodnich nie poświęcili większej uwagi majątkom instrukcyjnym. Wyjątek stanowi artykuł Jerzego Szumskiego¹⁷ – wieloletniego pracownika Archiwum Państwowego w Białymstoku. Ta prekursorska publikacja była w całości poświęcona Instrukcji z 1865 r. oraz majątkom instrukcyjnym w powiecie sokólskim¹⁸. Jednak zbiór artykułów białostockich naukowców, w którym studium Szumskiego zostało opublikowane, miał lokalny zasięg, co sprawiło, że artykuł ten nie dotarł do badaczy zagadnienia i niemal nie został wykorzystany. Tekst ten można potraktować jako przyczynek do dalszych badań nad funkcjonowaniem majątków instrukcyjnych w guberni grodzieńskiej. Archiwalną bazę źródłową stanowił zespół archiwalny: Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie z lat 1883–1915, przechowywany w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku¹⁹.

¹⁵ *Obciążenia majątku, skonfiskowanego przez władze rosyjskie i sprzedanego na mocy instrukcji 1865 roku dokonanego przez nabywcę przed odrodzeniem Państwa Polskiego, nie upadają na skutek następnego uznania tego majątku za własność pierwotnego właściciela*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 3, 1932, nr 4, s. 108–110; *Nadużycia w osadnictwie wojskowym*, „Myśl Niepodległa” 1923, nr 657, s. 315–317; *Komunikaty. W sprawie projektu ustawy o umorzeniu procesów rewindykacyjnych skonfiskowanych majątków*, „Przegląd Notarialny. Kwartalnik Poświęcony Sprawom Notariatu i Hipoteki” 10, 1931, nr 3, s. 343–344; „Gazeta Sądowa Warszawska” 48, 1920, nr 28, s. 227–228.

¹⁶ K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976.

¹⁷ Jerzy Szumski (1941–2015) – pracownik Archiwum Państwowego w Białymstoku w latach 1971–2010. W 1980 r. obronił rozprawę doktorską nt. uwłaszczenia chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego. W 1983 r. odznaczony złotą odznaką Zasłużony Białostoczczyźnie. Opublikował wiele artykułów dotyczących sytuacji polskiego ziemiaństwa i włościan w drugiej połowie XIX w., m.in. w czasopismach: „Archeion”, „Białostoczczyzna”, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska w Białymstoku”, „Studia Łomżyńskie”. Autor dwóch monografii: *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok 2002; *Epidemia cholery w 1831 roku w dobrach zabłudowskich*, Zabłudów 1996. Opracował również (oprócz Starszego Notariusza Sądu Okręgowego) wiele innych dziewiętnastowiecznych zespołów archiwalnych np. Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich 1849–1918, Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie 1908–1915; zob. *50 lat Archiwum Państwowego w Białymstoku. Księga pamiątkowa*, red. S. Iwaniuk, M. Kietliński, A. Moćko, J. Szumski, Białystok 2003, s. 266–269.

¹⁸ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawnowłasnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 69–88.

¹⁹ Inwentarz został wydany: J. Szumski, *Inwentarz zespołu akt Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie [1581–1882] 1883–1915 [1920–1930]*, Białystok 2012. Inwentarz opracowany przez

Spośród wydawnictw źródłowych autor korzystał przede wszystkim ze *Сборника правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ*, wydanego w Wilnie w 1887 r. Artykuł J. Szumskiego można podzielić na dwie części. W pierwszej autor skrótowno omówił niemal wszystkie rozdziały Instrukcji z 1865 r., a w drugiej przeprowadził analizę majątków instrukcyjnych występujących w powiecie sokólskim. W pracy zostały poruszone zagadnienia dotyczące m.in.: statusu własnościowego nieruchomości ziemskich przed objęciem ich sprzedażą na mocy Instrukcji (tzn. kwestii, czy pochodziły z dóbr państwowych, czy też były skonfiskowane), pozycji społecznej i pochodzenia osób nabywających te majątki, ich powierzchnii i wartości oraz innych nieruchomości objętych Instrukcją. Autora interesowało również zagadnienie dziedziczenia ziemi instrukcyjnej oraz status społeczny późniejszych nabywców.

Szumski dokonał wielu istotnych ustaleń. Zdecydowana większość nieruchomości ziemskich w postaci folwarków, zwanych też fermami, sprzedawanych na podstawie Instrukcji była własnością skarbu państwa i wcześniej stanowiła część dawnej grodzieńskiej ekonomii królewskiej (20 majątków). Tylko cztery majątki pochodziły z konfiskat po powstaniu styczniowym. Fermy były sprzedawane przez zarząd dóbr państwowych – za zezwoleniem generał-gubernatora Kraju Północno-Zachodniego i w porozumieniu z Ministrem Dóbr Państwowych – zasłużonym urzędnikom gubernialnym i powiatowym, wojskowym, nauczycielom szkół ludowych i średnich oraz duchownym prawosławnym, w większości pochodzącym z terenów guberni grodzieńskiej. Według ustaleń Szumskiego w powiecie sokólskim w latach 1867–1869 sprzedano 24 majątki o łącznej powierzchni 5464 dziesięcin (5969,5 ha) oraz cenie 68 766 rubli. Przeciętnie na jednego właściciela przypadało 238 dziesięcin (260 ha). Największy majątek: Słójka – liczył 795 ha, a najmniejszy: Jaroszkówka – 41,5 ha. Powstanie instrukcyjnej własności ziemskiej przyczyniło się do zmiany składu ziemiaństwa w powiecie sokólskim. Radykalnie zwiększyła się ilość rosyjskich, prawosławnych posiadaczy ziemskich – z jednego właściciela (przed 1863 r.) do kilkudziesięciu w ciągu następnej dekady.

Omawiana praca prezentuje wiele prawidłowo zweryfikowanych hipotez badawczych. Jednakże – z uwagi na niewielką objętość artykułu – jest to właściwie zarys problemu, który nie wyczerpuje wszystkich kwestii. Autor nie podjął próby zbadania majątków instrukcyjnych w innych powiatach guberni grodzieńskiej, ograniczając się wyłącznie do regionalnego aspektu związanego z powiatem sokólskim. Jego niewątpliwą zasługą jest odnalezienie typu źródła, który pozwala

Szumskiego jest formą archiwalnej pomocy ewidencyjno-informacyjnej. Niestety, nie zawiera jakichkolwiek wskazówek pozwalających na odszukanie wśród akt notarialnych takich, które dotyczą majątków instrukcyjnych w zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej.

zanalizować funkcjonowanie tej instytucji w praktyce. W artykule zabrakło jednak wyczerpującej analizy sytuacji prawnej oraz zasygnalizowania dalszych dziejów majątków instrukcyjnych w niepodległej Polsce.

W polskiej historiografii po 1989 r. dziewiętnastowieczną historię Polski prezentowano w kontekście ucisku i represji ze strony rosyjskiego zaborcy. W najnowszych publikacjach poruszano zagadnienia związane z rosyjską polityką, która poprzez ustawodawstwo wymierzone w polskie ziemiaństwo miała na celu rusyfikację zachodnich rubieży Cesarstwa Rosyjskiego.

Dużo uwagi postyczeniowym wywłaszczeniom polskich ziemian w zachodnich guberniach poświęcił Marcin Drewicz – historyk specjalizujący się w dziejach polskiego ziemiaństwa. Dokonał on analizy najważniejszych aktów prawnych, które przyczyniły się do obniżenia stanu polskiego posiadania w Kraju Północno-Zachodnim²⁰. Badania rozpoczął zaś od zarządzenia z 5 marca 1864 r., które umożliwiała Rosjanom nabywanie majątków w zachodnich guberniach z uwzględnieniem korzystnych ulg i kredytów przy zakupie nieruchomości. Omawiając Instrukcję z 1865 r., autor wykorzystał wcześniejszy dorobek, przywołując m.in. prace Józefa Kaczkowskiego, Wacława Schmidta, Władysława Studnickiego²¹ czy Adolfa Suligowskiego. Ustalił liczbę skonfiskowanych majątków znajdujących się w posiadaniu Rosjan w niepodległym państwie polskim oraz obliczył ich łączną powierzchnię. Wykorzystał do tego wyniki pierwszego spisu powszechnego z 1921 r.²² Ustalił, że rosyjska własność ziemiska w ówczesnym województwie białostockim obejmowała około 21 126 ha (dla porównania: w wileńskim – 64 753 ha, nowogródzkim – 101 287 ha, poleskim – 459 584 ha)²³.

Majątki instrukcyjne były również przedmiotem zainteresowań Stanisława Wiecha²⁴. Zwrócił on uwagę na fakt, że głównym celem wprowadzenia w życie Instrukcji z 1865 r. było przeprowadzenie na szeroką skalę kolonizacji guberni zachodnich przez rosyjskie elity urzędnicze i wojskowe. Wbrew oczekiwaniom

²⁰ M. Drewicz, *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczypospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 17, 2010, nr 1, s. 245–273.

²¹ Władysław Studnicki (1867–1953) – publicysta i polityk. W okresie zaborów przeciwnik orientacji prorosyjskiej. Członek Rady Stanu powołanej w 1918 r. Naczelnik Wydziału Statystycznego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich w latach 1919–1921. Pracownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwa Przemysłu i Handlu w okresie międzywojennym. Autor wielu artykułów i publikacji poświęconych m.in. kwestii agrarnej w powojennej Polsce. Interesował się problemem funkcjonowania majątków instrukcyjnych po 1918 r. Był zwolennikiem ich wywłaszczenia za odszkodowaniem dla obecnych właścicieli, które miało odpowiadać cenie kupna tych majątków przez pierwszych nabywców; W. Studnicki, *Przewroty i reformy agrarne Europy powojennej i Polski*, Warszawa 1927; M. Ryńca, W. Suleja, *Studnicki Karol Władysław (1867–1953)*, w: PSB, t. 45, Kraków 2007–2008, s. 125–134.

²² M. Drewicz, *op. cit.*, s. 270–275.

²³ *Ibidem*, s. 270.

²⁴ S. Wiech, *Epoka Reakcji i „Pieredyszki”*. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884, „Kwartalnik Historyczny” 115, 2008, nr 2, s. 53–98.

władz, sprzedaż majątków na mocy tejże Instrukcji nie cieszyła się jednak dużą popularnością wśród grupy docelowej. Autor dopatrywał się przyczyn tego w zbyt restrykcyjnych regulacjach narzuconych przez ów akt – znacznym ograniczeniu w dysponowaniu nabytym majątkiem przez nowych właścicieli i ewentualnej możliwości jego utraty w przypadku niespełniania warunków Instrukcji. Ponadto postawił tezę, że największy odsetek ziemi i innych nieruchomości sprzedawanych na podstawie Instrukcji stanowiły państwowe dobra skarbowe, w przeciwieństwie do niewielkiej ilości majątków skonfiskowanych za udział w powstaniu styczniowym²⁵. Ustalenia te są zbieżne z wynikami badań J. Szumskiego.

Część majątków ziemskich podlegających Instrukcji z 1865 r. była przedmiotem zainteresowania historyków regionalistów, którzy koncentrowali się głównie na omówieniu historii wybranego majątku. Opracowania poruszały m.in. zagadnienia dotyczące problematyki prawnowłasnościowej, związanej z dziedziczeniem czy zmianami własnościowymi dóbr ziemskich²⁶. Baza źródłowa obejmowała różne rodzaje dokumentów, poczynając od akt notarialnych, dokumentacji kartograficznej, a na fotografiach kończąc. Jednak wzmiankowali oni tylko Instrukcję z 1865 r. podczas omawiania przekształceń własnościowych opisywanych majątków. Autorzy artykułów monograficznych o majątkach ziemskich na Podlasiu w dużym stopniu wykorzystywali akta notarialne z zespołu archiwalnego Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie, w celu ukazania przekształceń własnościowych i strukturalnych tych nieruchomości w okresie od drugiej połowy XIX w. do 1915 r.²⁷

Należy zwrócić również uwagę na anglojęzyczną monografię autorstwa Witolda Rodkiewicza. W publikacji poświęconej polityce narodowościowej Rosji w zachodnich guberniach w drugiej połowie XIX w. omówił on najważniejsze aspekty aktywności administracji carskiej, przejawiającej się w tzw. biurokratycznym nacjonalizmie, mającym na celu ścisłą integrację terenów byłego Wielkiego Księstwa

²⁵ *Ibidem*, s. 82–85.

²⁶ Majątki instrukcyjne: Ignatki, Jałówka, Połomin, Kalno, Kamienna, Klejnik, Lebedzin, Leszczany, Lewki, Nowy Dwór, Romaszkówka, Słójka, Sterpiejki, Straż, Szostaki i Użyki były przedmiotem zainteresowania Józefa Marosza. Historyk ten skoncentrował się głównie na prezentacji istniejących zabytków sztuki ogrodowej wkomponowanych w zachowaną zabudowę dworską pozostałą po tych majątkach; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1988 roku. Część szczegółowa*, t. 1, Białystok 2000; *iidem*, *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia. Część ogólna*, Białystok 2000.

²⁷ Karol Łopatecki i Ewa Zalewska są autorami dwóch artykułów poświęconych przemianom własnościowym uroczyska Jaroszkówka – majątku należącego do parafii katolickiej w Białymstoku, który został skonfiskowany przez władze rosyjskie po powstaniu styczniowym, a następnie w 1871 r. sprzedany, na mocy instrukcji, rzeczywistemu radcy stanu – Mikołajowi Trochimowskiemu; *iidem*, *Historia uroczyska Jaroszkówka. Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku*, „Studia Podlaskie” 21, 2013, s. 51–87; *iidem*, *Koziarscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 24, 2016, s. 61–81.

Litewskiego z Imperium Rosyjskim²⁸. Badacza interesowały przede wszystkim rozwiązania prawne prowadzące do zdominowania przez Rosjan najważniejszych dziedzin życia społecznego w zachodnich guberniach: aparatu samorządowego, sądownictwa, prywatnej własności ziemskiej i oświaty. W kontekście omawianego tematu autor poświęcił cały rozdział, zatytułowany – z wykorzystaniem zapożyczonego od Daniela Beauvois terminu – *Struggle over land*, rosyjskiej polityce kształtowania struktury własności ziemskiej i narodowego składu warstwy właścicieli ziemskich. Rodkiewicz szczegółowo przeanalizował najważniejsze ukazy i zarządzenia obrazujące kształtowanie się polityki władz carskich wobec polskiego ziemianstwa i włościan w okresie po wybuchu powstania styczniowego do 1905 r. Szczególnie interesujące są rozważania dotyczące stosunku administracji do polskich ziemian jako największych właścicieli w zachodnich guberniach oraz do ludności polskiej jako grupy odrębnej etnicznie. Problematyka własności i narodowości szczególnie widoczna jest w rozwiązaniach prawnych dotyczących osób rosyjskiego i polskiego pochodzenia. Rodkiewicz wykorzystał zróżnicowaną bazę źródłową. Przeprowadził kwerendę archiwalną w centralnych archiwach państwowych Rosji i Ukrainy, m.in. w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (zespół: Departament Policji), Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (zespół generał-gubernatora kijowskiego). Ze względu na syntetyczny charakter pracy majątkom instrukcyjnym poświęcił jednak niewiele uwagi. Opisał jedynie okoliczności uchwalenia Instrukcji oraz omówił kilka najważniejszych rozdziałów dotyczących kryteriów doboru osób mogących nabywać majątki instrukcyjne czy zagadnienia wielkości i cen sprzedawanych działek ziemskich. Analizując problematykę majątków instrukcyjnych, wykorzystał dostępne publikacje i materiały źródłowe, m.in. wielokrotnie cytowany w tymże artykule *Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном Крае* czy prace Susanny Sambuk.

W pozostałych pracach polskich badaczy dotyczących dziewiętnastowiecznego ustawodawstwa carskiego i zagadnień prawno-własnościowych brak szczegółowej analizy majątków instrukcyjnych. Pomimo tego informacje zawarte w niektórych publikacjach z tego okresu są bardzo istotne do ukazania kontekstu historycznego obrazującego okoliczności uchwalenia i wprowadzenia w życie Instrukcji z 1865 r.²⁹

²⁸ W. Rodkiewicz, *op. cit.*, s. 57–126.

²⁹ B. Gałka, *Represje carskie wobec ziemian Kresów Wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Ziemianstwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 81–85; R. Jurkowski, *Majątek wygrany w karty – jak po powstaniu styczniowym litewskie Kałnoberże znalazło się w rękach Stołypinów*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, nr 2, s. 5–21; J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok

Pozycją ważną, często cytowaną przez współczesnych historyków zajmujących się polityką narodowościową Cesarstwa Rosyjskiego jest praca Susanny M. Sambuk³⁰. Zasięg terytorialny zainteresowań badawczych autorki obejmował tzw. gubernie białoruskie, czyli w zasadzie obszar Kraju Północno-Zachodniego. Autorka przeprowadziła kwerendę w kilku centralnych radzieckich archiwach państwowych, m.in. Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym ZSRR w Moskwie, a także Centralnych Archiwach Historycznych w: Wilnie, Mińsku i Grodnie. Pomimo licznych odniesień do materializmu historycznego i ideologii marksistowsko-leninowskiej, autorka zaprezentowała w sposób spójny politykę własnościową poszczególnych generał-gubernatorów wileńskich (poczynając od rządów Murawiowa). Przy okazji omawiania najważniejszych aktów prawnych kształtujących stosunki własnościowe w drugiej połowie XIX w. wspomniała o Instrukcji, podkreślając jednak jej marginalny wpływ na wzrost rosyjskiego stanu posiadania w zachodnich guberniach. Podobnie oceniała inne akty prawne, które nie pozwoliły władzom osiągnąć zamierzonych celów – obniżenia stanu posiadania polskiego ziemiaństwa oraz powstania wpływowej warstwy rosyjskich właścicieli ziemskich. Wskazała dwie istotne przyczyny takiego stanu rzeczy: brak funduszy państwowych na zapewnienie korzystnych kredytów dla Rosjan chcących zakupić ziemię oraz niejednoznaczna postawa caratu wobec polskich ziemian. Próbuąc pozyskać poparcie pojedynczych właścicieli ziemskich, władze przymykały oko na łamanie zakazu nabywania przez Polaków nieruchomości ziemskich³¹. Te trafne spostrzeżenia wykorzystałem do weryfikacji niektórych hipotez badawczych, m.in. odnoszących się do wpływu powstania majątków instrukcyjnych na zmianę stosunków własnościowych w zachodnich guberniach.

Kolejną publikacją poruszającą problem polityki narodowościowej w zachodnich guberniach jest artykuł białoruskiego historyka – specjalizującego się w historii agrarnej ziem białoruskich w drugiej połowie XIX w. – Wiaczesława Panjucicza *Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.)*³². Autor przeprowadził kwerendę w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie oraz Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi. Sporo uwagi poświęcił majątkom instrukcyjnym, zwrócił też

2002; D. Tarasiuk, *Postawa społeczeństwa guberni grodzieńskiej wobec powstania styczniowego*, „Annales Univesitatis Marie Curie-Skłodowska” 52, 1998, s. 99–114; J. Smykowski, *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, w: *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, t. 1, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 111–125; D. Szpoper, *Pod władzą carów. Ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX wieku*, „Czasy Nowożytnie” 16, 2004, s. 241–254.

³⁰ C. Самбук, *Политика царизма Беларуссии во второй половине XIX века*, Минск 1980.

³¹ *Ibidem*, s. 36.

³² В. Панюціч, *Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.)*, „Бiałoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 11, s. 107–125.

uwagę na fakt, że sprzedaż nieruchomości na podstawie Instrukcji z 1865 r. nie przyczyniła się do stałego osiedlenia się rosyjskiej kadry urzędniczej czy wojskowej w Kraju Północno-Zachodnim. Większość tych majątków wydierżawiano lub oddawano w zarząd ekonomom, np. w latach 70. spośród 114 majątków instrukcyjnych w guberni mińskiej 75% było wydierżawianych, 7% oddanych w zarząd, a tylko w 20% zajmowali się nimi osobiście właściciele³³. Badacz ten był zainteresowany ceną sprzedawanych nieruchomości. W guberniach mińskiej, grodzieńskiej i wileńskiej w latach 1866–1873 sprzedano 329 państwowych i skonfiskowanych majątków o łącznej sumie 1640,8 tys. rubli. Autor zestawiał tę kwotę z cenę rynkową ziemi w omawianym okresie i ustalił, że ich rzeczywisty koszt powinien wynosić 2100 tys. rubli. Pomimo wielu trafnych spostrzeżeń, Panjucicz powielał jednak w znacznym stopniu wcześniejsze ustalenia badaczy stosunków własnościowych w zachodnich guberniach, np. W. Schmidta czy S. Sambuk. Mimo tych zastrzeżeń, artykuł poruszył wiele istotnych problemów związanych z majątkami instrukcyjnymi, które można w przyszłości zweryfikować.

Prace badawcze nad narodowościową polityką Cesarstwa Rosyjskiego prowadził również Walentin Djakin³⁴. Był on zainteresowany badaniem procesu ewoluowania stosunku władz carskich do mniejszości narodowych w czasie Rewolucji 1905 r. oraz w okresie „porewolucyjnym”³⁵. Ustalił, że w 1905 r. władze carskie wprowadziły w rzeczywistości „pozornie korzystne” ustawy dla mniejszości narodowych, które – choć zezwalały w ograniczonym stopniu chłopom-katolikom nabywać niewielkie działki ziemi – to jednak nie zmieniły sytuacji polskich ziemian, nadal niemogących swobodnie handlować swoją własnością. Ponadto polityka administracji rosyjskiej wobec polskich ziemian uległa w późniejszym czasie zaostrzeniu. Było to szczególnie widoczne w ustawach z 1911 r., które wprowadzały do samorządu tzw. system kurii narodowych, znacznie ograniczający przedstawicielstwo polskiego ziemiaństwa w urzędach ziemskich.

Ostatnią pozycją rosyjskojęzyczną jest praca Anny Komzłowej *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*³⁶. Monografia ta poświęcona jest polityce władz carskich na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej w okresie „postyczniowym”. Autorka opisuje działalność generał-gubernatorów wileńskich wobec mniejszości narodowych, poczynając od Michaiła Murawiewa (1863–1865), a kończąc na Piotrze Albiedinskim (1870–1880). W pracy

³³ *Ibidem*, s. 107–109.

³⁴ Walentin Djakin (1930–1994) – historyk radziecki, ukończył historię na Leningradzkim Uniwersytecie Państwowym, specjalizował się w historii ruchu socjalistycznego w powojennych Niemczech oraz historii Rosji końca XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem agrarnej reformy P. Stołypina. Od 1958 r. pracował w Leningradzkim Oddziale Instytutu Historii Akademii Nauk ZSRR.

³⁵ В. Дякин, *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.)*, Санкт-Петербург 1998.

³⁶ А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Москва 2005.

wykorzystano korespondencję służbową prowadzoną przez zarządców Kraju Północno-Zachodniego z urzędami ministerialnymi (Ministerstwem Dóbr Państwowych czy Ministerstwem Spraw Wewnętrznych). Komzółowa przeprowadziła kwerendę w zasobie m.in. Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie oraz w Oddziale Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu. Omawiając politykę generał-gubernatora wileńskiego Konstantina Kaufmana (1865–1867), autorka zaprezentowała najważniejsze założenia Instrukcji z 1865 r., a także ich genezę. Zwróciła uwagę na to, że głównym inicjatorem powstania tej instytucji był generał-gubernator Michaił Murawjow, który w korespondencji do ministra dóbr państwowych Aleksandra Zielonoja wyraził potrzebę wprowadzenia w życie rozwiązań prawnych zachęcających zasłużonych Rosjan do stałego osiedlenia się w Kraju Północno-Zachodnim. Zdaniem badaczki Instrukcja z 1865 r. nie przyniosła jednak zamierzonych rezultatów, nie wykształciła bowiem silnego rosyjskiego ziemiaństwa, które mogłoby mieć wpływ na rusyfikację zachodnich guberni. Ostatecznie sprzedano 572 państwowe fermy i 375 skonfiskowanych majątków. Ponadto znaczna część skonfiskowanych majątków była zadłużona na sumy przekraczające ich rzeczywistą wartość, a także uregulowano nie wszystkie nadziały włościańskie. Wymienione czynniki (łącznie z ograniczoną własnością majątków instrukcyjnych po ich zakupie) przyczyniły się do tego, że własność instrukcyjna nie cieszyła się popularnością wśród Rosjan.

Wielokulturowość na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz stosunek do niej władz carskich stanowi przedmiot badań również historyków litewskich, zwłaszcza Dariusa Staliūnasa³⁷. W monografii *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863* autor dokonał analizy polityki narodowościowej władz carskich w Kraju Północno-Zachodnim wobec zamieszkujących tam Polaków, Litwinów, Białorusinów i Żydów³⁸. Odnosił się do dwóch kluczowych pojęć w kontekście kształtowania tejże polityki, a mianowicie: *obrusit'* (zrusyfikować) oraz *obrusitsja* (stać się mentalnie Rosjaninem). W zależności od mniejszości narodowej Rosjanie przyjmowali różne strategie polityczne. W przypadku Białorusinów – asymilację, Żydów – akulturację i integrację, Polaków – integrację polityczną. Staliūnas dużo uwagi poświęcił również problematyce przepisów prawnych odnoszących się do określenia „osób polskiego pochodzenia”. Interpretacja tego pojęcia ulegała częstym zmianom w latach 60.: od utożsamiania polskości wyłącznie z katolicyzmem do włączenia do tej definicji również języka.

³⁷ Darius Staliūnas (ur. 1970) – litewski historyk, wicedyrektor Litewskiego Instytutu Historycznego w Wilnie. W 1997 r. obronił doktorat na temat relacji między władzami carskimi, społeczeństwem a nauką na terenie ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XIX w. Zajmuje się głównie polityką narodowościową na terenie Kraju Północno-Zachodniego.

³⁸ D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York 2007.

* * *

Spośród dotychczasowych badań w polskiej historiografii poświęconych polskiej własności ziemskiej w zaborze rosyjskim najbardziej szczegółową analizę zarówno samej Instrukcji z 1865 r., jak i sprzedanych na jej mocy nieruchomości przeprowadzili Jerzy Szumski i Wacław Schmidt. Ustalili oni, że majątki ziemskie podlegające tej Instrukcji były sprzedawane przeważnie urzędnikom gubernialnym, nauczycielom szkół ludowych i średnich (np. pedagogom Instytutu Panien Szlacheckich), wojskowym oraz duchownym prawosławnym narodowości rosyjskiej, pochodzących z różnych regionów guberni grodzieńskiej, a także z centralnych obszarów Cesarstwa Rosyjskiego. Zdecydowana większość majątków przeznaczonych na sprzedaż należała do skarbu państwa i była sprzedawana przez gubernialne urzędy ziemskie za zezwoleniem generał-gubernatora i ministra dóbr państwowych w nagrodę za wybitną służbę państwową. Należy dodać, że większość „nagrodzonych” nabywców otrzymało wcześniej odznaczenia państwowe za zaangażowanie podczas tłumienia powstania styczniowego. Majątki kupowano po zaniżonych cenach, a następnie właściciele sprzedawali je z dużym zyskiem.

Historycy rosyjscy, białoruscy i litewscy (Sambuk, Komzołowa, Panjucicz, Staliūnas) badający politykę wewnętrzną Cesarstwa Rosyjskiego na terenie zachodnich guberni nie poświęcili majątkom instrukcyjnym większej uwagi. Wskazywali oni, że Instrukcja była jednym z wielu rozwiązań prawnych, które miały na celu osłabienie polskiego ziemiaństwa i wykształcenie silnej grupy rosyjskich właścicieli, lojalnych wobec miejscowych władz. Badacze ci nie docenili jednak znaczenia utworzenia majątków instrukcyjnych. Uważali, że niewielka skala tego typu własności nie przyczyniła się do istotnej zmiany struktury własnościowej w Kraju Północno-Zachodnim, gdzie w dalszym ciągu dominowało polskie ziemiaństwo. Pomimo marginalizowania znaczenia wprowadzenia w życie Instrukcji z 1865 r. wymienione prace są wartościowe, gdyż oparto je na rozbudowanej bazie źródłowej, a kwerendy przeprowadzono w zasobach archiwów państwowych w Wilnie, Moskwie, Petersburgu i Grodnie.

Przytoczone publikacje naukowe wniosły wiele cennych informacji. Brakuje jednak całościowej analizy zagadnienia majątków instrukcyjnych. Przywoływanie Instrukcji z 1865 r. jako elementu represji popowstaniowych wydaje się uproszczeniem, gdyż redystrybucja majątków skonfiskowanych na mocy tego aktu normatywnego była niewielka. Paradoksalnie działania władz należy upatrywać w kategoriach prywatyzacji majątków ziemskich, a zatem zmniejszenia wielkości własności państwowej. Należy zwrócić uwagę, że Instrukcja powstała i funkcjonowała w dobie kształtowania się nowoczesnych narodowości w Europie Środkowo-Wschodniej³⁹. Działania władz rosyjskich wpisywały się zatem w początki nowoczesnej polityki, polegającej na próbach kształtowania grupy

³⁹ Por. M. Handelsman, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, oprac. T. Łepkowski, Warszawa 1973.

właścicieli ziemskich⁴⁰. Już nie stan szlachecki stanowi punkt odniesienia, lecz język, odpowiednie pochodzenie i wykształcenie, a nawet czynnik etniczny. Niewątpliwie potrzebne jest spojrzenie komparatystyczne, ukazujące podobne zjawiska w innych częściach Europy.

Pomimo wykonania ogromnego zestawienia tabelarycznego przez W. Schmidta, nadal nie przeprowadzono nowoczesnej analizy gospodarczej, geograficznej, a przede wszystkim statystycznej tego typu majątków. Zasadna wydaje się również konieczność pogłębionej analizy historyczno-prawnej Instrukcji, uwzględniającej cel prawodawców. Przede wszystkim konieczna jest jednak konfrontacja zamierzeń z późniejszą praktyką.

Prowadzenie dalszych badań nad majątkami instrukcyjnymi wymaga pogłębionej kwerendy źródłowej związanej z dalszymi losami tych nieruchomości, zarówno w ujęciu poszczególnych majątków, jak i poprzez zbiorczą analizę i uogólnione sądy. Temu służyć ma podjęta przeze mnie kwerenda archiwalna nad majątkami instrukcyjnymi w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej (obejmujących terytorium byłego obwodu białostockiego) pod kątem pierwszych i kolejnych nabywców nieruchomości ziemskich, ich wartości i wielkości oraz dalszych losów w okresie międzywojennym. Postawione w konsekwencji pytania badawcze:

a) dlaczego liczba oraz wielkość majątków instrukcyjnych w poszczególnych powiatach była diametralnie zróżnicowana i jaki wpływ na to miała struktura własności ziemskiej?;

b) jaki był stosunek realnej wartości majątków instrukcyjnych do ich wyceny przeprowadzonej przez władze gubernialne, a w konsekwencji jak kształtowała się ich cena podczas sprzedaży kolejnym nabywcom?;

c) jaki był status społeczny i zawodowy pierwszych nabywców majątków instrukcyjnych i czy spełniali oni kryteria zawarte w Instrukcji, a także jakim grupom społecznym były te majątki odsprzedawane?;

d) w jakim stopniu sprzedaż majątków instrukcyjnych wpłynęła na wzrost rosyjskiego osadnictwa w zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej oraz w całym Kraju Północno-Zachodnim?;

e) czy nabywcy majątków instrukcyjnych odegrali znaczącą rolę w procesie rusyfikacji lokalnego społeczeństwa?;

f) jaka była prawna sytuacja majątków instrukcyjnych i ich właścicieli w niepodległym państwie polskim?;

g) jakie były dzieje poszczególnych majątków instrukcyjnych w zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej?

Podstawową bazą źródłową do dalszych badań stanowić powinny przede wszystkim akta notarialne. Te zaś w dużym zakresie zachowały się w odniesieniu

⁴⁰ Zjawisko to jest nadal obecne w XXI stuleciu. W dalszym ciągu zainteresowania polityków i grup społecznych wiążą się z możliwością nabywania ziemi przez cudzoziemców czy też wprowadzenia możliwości dzierżawienia lub sprzedaży nieruchomości po preferencyjnych cenach.

do guberni grodzieńskiej. Niezbędne wydaje się uzupełnienie bazy źródłowej o dokumentację wytworzoną przez powiatowe instytucje skarbowe i ziemskie z okresu zaboru rosyjskiego oraz przez pokrewne instytucje działające w Polsce po 1918 r.

Przeprowadzenie dalszych, szczegółowych badań nad majątkami instrukcyjnymi jest niezbędne do pełnego, wieloaspektowego ukazania polityki władz zaborczych wobec polskiego ziemiaństwa w drugiej połowie XIX i na początku XX w. oraz jej skuteczności w realizacji planu kształtowania struktury własnościowej na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego.

Streszczenie

Majątki instrukcyjne utworzono na zachodnich obszarach Rosji w wyniku opracowania przez Ministerstwo Dóbr Państwowych tzw. Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach przez ludność pochodzenia rosyjskiego, odbywających tam służbę lub chcących się na stałe osiedlić w tych guberniach, która weszła w życie 23 lipca 1865 r. Nieruchomości ziemskie wytypowane na sprzedaż należały do skarbu państwa, a także pochodziły częściowo z konfiskat przeprowadzonych w ramach represji, którym poddawano uczestników powstania styczniowego. Majątki instrukcyjne były sprzedawane po bardzo niskich cenach w ramach nagrody dla rosyjskich urzędników cywilnych i wojskowych odbywających służbę w zachodnich guberniach Cesarstwa, którzy szczególnie przysłużyli się podczas tłumienia powstania styczniowego.

Problematyka genezy oraz rozwoju tego typu własności w Kraju Północno-Zachodnim nie była przedmiotem szczególnej uwagi badawczej historyków, zarówno tworzących w czasie zaborów, jak również w okresie międzywojennym. Problemy instrukcji z 23 lipca 1865 r. oraz sprzedawanych na jej mocy nieruchomości ziemskich przeważnie wzmiankowano w sposób lakoniczny, w kontekście opisywania polityki rusyfikacyjnej prowadzonej przez władze carskie po powstaniu styczniowym. Pojęcie majątków instrukcyjnych pojawiło się m.in. w pracach Stanisława Krzezińskiego, Adolfa Suligowskiego, Józefa Kaczkowskiego czy Franciszka Rawity Gawrońskiego. Jedynie publikacja Wacława Schmidta (1922) poświęcona rosyjskiej własności ziemskiej w trzech zachodnich guberniach: mińskiej, wileńskiej i grodzieńskiej stanowi nieocenione źródło informacji o strukturze, wielkości, liczbie i pierwszych właścicielach nieruchomości sprzedawanych na podstawie instrukcji z 1865 r. w trzech wyżej wymienionych guberniach. O ile praca ta przedstawiała statystyczną, przekrojową analizę majątków instrukcyjnych, o tyle artykuł Jerzego Szumskiego *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa* (1988) stanowi uszczegółowienie badań Schmidta pod kątem kształtowania się własności instrukcyjnej w powiecie sokólskim. W literaturze powojennej oprócz wspomnianych badań zagadnienie instrukcji z 1865 r. i jej prawno-własnościowe następstwa były w niewielkim stopniu przedmiotem zainteresowań m.in. Marcina Drewicza, Stanisława Wiecha czy Bogusława Galki.

Kontynuacja badań nad tzw. własnością instrukcyjną ma na celu uzupełnienie dotychczasowych ustaleń oraz postawienie nowych hipotez odnoszących się do rozwoju tego typu nieruchomości w zachodnich regionach guberni grodzieńskiej. Dalsze badania nad prywatną własnością rosyjską wzbogacą i uzupełnią dotychczasowy stan wiedzy na temat polityki rusyfikacyjnej prowadzonej przez Rosję wobec polskich ziemian.

'Instruction Estates' in the Territories of the Former Grand Duchy of Lithuania: the Present State of Research and Research Postulates

Summary

The so-called 'instruction estates' were created in the western lands of the Russian Empire as a result of the 'Instruction on the Rules of Sale of the State Lands in the Western Gubernias by People of Russian Origin in Service there or Wanting to Permanently Settle in These Gubernias', issued by the Ministry of State Domains, which came into force on 23 July 1865. Landed estates selected for sale belonged to the State Treasury and in part were confiscated from participants of the January Uprising. 'Instruction estates' were sold at very low prices as awards for Russian civilian and military officials who were serving in the Western Gubernias and had specially contributed to the suppression of the January Uprising of 1863–1864.

The problem of the genesis and development of this type of property in the Northwestern province did not attract the special attention of historians in the period of the partitions or in the interwar period. Usually, both the Instruction of 23 July 1865 and estates sold under its regulations were mentioned succinctly, in the context of the policy of Russification pursued by the Tsarist authorities after the fall of the January Uprising. The term of 'instruction estates' appeared in the works by, among others, Stanisław Krzemiński, Adolf Suligowski, Józef Kaczkowski, and Franciszek Rawita Gawroński. Only the publication of Waclaw Schmidt (1922) on Russian landed properties in three Western Gubernias: of Minsk, Viłna (Vilnius) and Grodno (Hrodna), is an invaluable source of information about the structure, area, number, and first owners of the estates sold under the Instruction of 1865 in these three governorates. As much as Schmidt's study presented a statistical, cross-sectional analysis of the 'instruction estates', an article by Jerzy Szumski entitled 'Instruction estates in the District of Sokółka in 1867–1914. Legal and ownership problems' (1988), focuses on the development of the 'instruction landed properties' in the District of Sokółka. Apart from this study, in the post-war literature on the subject the Instruction itself and its legal and ownership consequences were of little interest to, among others, Marcin Drewicz, Stanisław Wiech, or Bogusław Gałka.

The purpose of further research into the so-called 'instruction properties' is to fill in the gaps in the present knowledge about the subject and to put forward new hypotheses on the development of this type of landed property in the western parts of the Grodno Gubernia. Further study of Russian private properties will enrich and complement the current knowledge about the policy of Russification pursued by Russia towards Polish landowners.

Bibliografia

Źródła publikowane

Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев въ Северо-Западномъ Краѣ, Вильна 1886.

Opracowania

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1988 roku. Część szczegółowa*, t. 1, Białystok 2000.

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia. Część ogólna*, Białystok 2000.

- Dłużewska-Kańska Z., *Kaczkowski Józef Piotr (1876–1940)*, w: PSB, t. 11, Wrocław 1964–1965, s. 373–374.
- Drewicz M., *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczypospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 17, 2010, nr 1, s. 245–273.
- Gałka B., *Represje carskie wobec ziemian Kresów Wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 81–85.
- Górski K., *Stanisław Krzemiński*, w: PSB, t. 15, Wrocław 1970, s. 522–524.
- Groniowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976.
- Handelsman M., *Rozwój narodowości nowoczesnej*, oprac. T. Łepkowski, Warszawa 1973.
- Iwaskiewicz J., *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929.
- Jurkowski R., *Majątek wygrany w karty – jak po powstaniu styczniowym litewskie Kałnoberże znalazło się w rękach Stołypinów*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, nr 2, s. 5–21.
- Kaczkowski J., *Konfiskaty na ziemiach polskich po 1831 i 1863 roku*, Warszawa 1918.
- Komunikaty. W sprawie projektu ustawy o umorzeniu procesów rewindykacyjnych skonfiskowanych majątków*, „Przegląd Notarialny. Kwartalnik Poświęcony Sprawom Notariatu i Hipoteki” 10, 1931, nr 3, s. 343–344.
- Krzemiński S., *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*, Lwów 1892.
- Kukulski J., *Donacje po powstaniu styczniowym*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1986, nr 24, s. 21–37.
- Łopatecki K., Zalewska E., *Historia uroczyska Jaroszkówka. Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku*, „Studia Podlaskie” 21, 2013, s. 68–69.
- Łopatecki K., Zalewska E., *Koziarscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 24, 2016, s. 61–81.
- Maliszewski E., *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918.
- Mościcki H., *Pod berłem carów*, Warszawa 1924.
- Nadużycia w osadnictwie wojskowym*, „Myśl Niepodległa” 1923, nr 657, s. 315–318.
- Obciążenia majątku, skonfiskowanego przez władze rosyjskie i sprzedanego na mocy instrukcji 1865 roku dokonanego przez nabywcę przed odrodzeniem Państwa Polskiego, nie upadają na skutek następnego uznania tego majątku za własność pierwotnego właściciela*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 3, 1932, nr 4, s. 108–110.
- Pol A., *Suligowski Adolf*, w: PSB, t. 45, Kraków 2007–2008, s. 427–431.
- Rawita Gawroński F., *Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po 1831 i 1863 roku*, Kraków–Warszawa–Lublin 1917.
- Rodkiewicz W., *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998.
- Ryńca M., Suleja W., *Studnicki Karol Władysław (1867–1953)*, w: PSB, t. 45, Kraków 2007–2008, s. 125–134.
- Schmidt W., *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej*, „Miesięcznik Statystyczny” 5, 1922, z. 11–12 (odb.), s. 1–104.
- Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995.
- Smykowski J., *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, w: *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, t. 1, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 111–125.
- Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York 2007.

- Suligowski A., *Bezprawie i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928.
- Szpoper D., *Pod władzą carów. Ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX wieku*, „Czasy Nowożytnie” 16, 2004, s. 241–254.
- Szumski J., *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawnowłasnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 69–88.
- Szumski J., *Inwentarz zespołu akt Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie [1581–1882]1883–1915 [1920–1930]*, Białystok 2012.
- Szumski J., *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok 2002.
- Szymielewicz M., *Borcie i włość Borciańska*, „Ziemia Lidzka. Miesięcznik Krajoznawczo-Regionalny” 4, 1939, nr 6, s. 161–169.
- Tarasiek D., *Postawa społeczeństwa guberni grodzieńskiej wobec powstania styczniowego*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska” 52, 1998, s. 99–114.
- Wiech S., *Epoka Reakcji i „Pieredyszki”*. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884, „Kwartalnik Historyczny” 115, 2008, nr 2, s. 53–98.
- Дякин В., *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.)*, Санкт-Петербург 1998.
- Комзолова А., *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Москва 2005.
- Панючич В., *Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 11, s. 107–125.
- Панючич В., *Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг.*, Минск 1990.
- Самбук С., *Политика царизма Беларуси во второй половине XIX века*, Минск 1980.

Janusz Danieluk – mgr historii i socjologii, od 2011 r. zatrudniony na stanowisku archiwisty w Archiwum Państwowym w Białymstoku. Jego zainteresowania badawcze obejmują historię regionalną, głównie dzieje byłego obwodu białostockiego w XIX w. Jest autorem kilku artykułów o tematyce archiwalno-historycznej oraz współautorem dwóch monografii: *Znani, nieznani* (Białystok 2016, wraz z Bartłomiejem Samarskim) i *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach* (Białystok 2013). Obecnie prowadzi badania naukowe dotyczące konfiskat majątkowych po powstaniu styczniowym na terenie zachodnich powiatów byłej guberni grodzieńskiej. E-mail: jdanieluk@poczta.onet.pl